

भांडवलाची सीमान्त लाभक्षमता – भां.सि.ला. (Marginal Efficiency of Capital – MEC)

1. भांडवलाची सीमान्त लाभक्षमता म्हणजे गुंतविलेल्या भांडवलापासून मिळणाऱ्या अपेक्षित प्राप्तीचा/लाभचा दर होय.
2. केन्स च्या मते 'नव्याने गुंतविलेल्या भांडवलाच्या मदतीने उत्पादन खर्च वजा जात प्राप्त होणारा अपेक्षित लाभचा दर म्हणजे भांडवलाची सीमान्त लाभक्षमता'.
3. प्रा. कुरीहारा यांच्या मते 'अतिरिक्त भांडवली संपत्तीची अपेक्षित प्राप्ती व त्याची पुरवठा किंमत याचे गुणोत्तर म्हणजे भांडवलाची सीमान्त लाभक्षमता होय.'
4. गुंतवणुकीपासून मिळणारे अपेक्षित उत्पन्न आणि भांडवलाची पुरवठा किंमत यांचे प्रमाण म्हणजे भांडवलाची सीमान्त लाभक्षमता होय.

भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता ही खालील दोन घटकांवर अवलंबून असते.

१) भांडवली साधनाचे अपेक्षित उत्पन्न. २) भांडवली साधनाची पुरवठा किंमत.

१) भांडवली साधनांची अपेक्षित उत्पन्न:

भांडवली साधने ही टिकाऊ असतात. जितका काळ ही साधने टिकतात तेवढ्या काळात या साधनाच्या सहाय्याने उत्पादन करता येते. या उत्पादनाची विक्री करून उत्पन्न मिळवता येते. संयोजक जेव्हा जेव्हा नवीन भांडवली साधनाची निर्मिती अथवा खरेदी करतो. तेव्हा त्या साधनाच्या सहाय्याने किती निव्वळ उत्पन्न मिळते याचा विचार करतो. स्थूल उत्पन्नातून देखभालीचा खर्च व झीज खर्च वजा जाता उरलेले उत्पन्न म्हणजे निव्वळ उत्पन्न होय. अर्थात प्रत्येक वर्षाचे निव्वळ उत्पन्न सारखे नसते कारण अर्थव्यवस्थेत सतत बदल होत असतात. ह्या सर्व वर्षातील निव्वळ उत्पन्नांची बेरीज केली जाते. त्यालाच भांडवली साधनांचे अपेक्षित उत्पन्न म्हणता येईल.

२) भांडवलाची पुरवठा किंमत:

नवीन यंत्र खरेदी करताना संयोजकाला केवळ उत्पन्नाचा विचार करून चालत नाही. तर त्याचबरोबर त्या यंत्राची पुरवठा किंमत विचारात घ्यावी लागते. नवीन भांडवली साधनाची निर्मिती अथवा खरेदी करण्यासाठी संयोजकाला जो खर्च येतो त्याला भांडवलाची पुरवठा किंमत असे म्हणतात.

उदा. समजा एका कारखानदारास नवीन यंत्र खरेदी करावयाचे आहे त्या यंत्राची बाजारातील किंमत १,००,००० रुपये आहे. समजा त्या यंत्राचे आयुष्य १० वर्षांचे आहे. या काळात त्या यंत्राचा वापर केला असता घसारा व इतर खर्च वजा केल्यानंतर निव्वळ उत्पन्न १०,००० रुपये मिळेल. अशी अपेक्षा धरल्यास भांडवलाच्या सीमांत लाभक्षमतेवर सूत्रानुसार याचे गुणोत्तर पुढीलप्रमाणे येईल.

$$\text{भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता (E)} = \frac{\text{भांडवलापासूनचे अपेक्षित उत्पन्न (Q)}}{\text{भांडवलाची पुरवठा किंमत (P)}} \times १००$$

भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता ही पूर्ण टक्क्यात काढण्यासाठी १०० ने गुणले जाते.

$$\text{भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता} = \frac{१०,०००}{१,००,०००} \times १००$$

$$\text{भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता} = १०\%$$

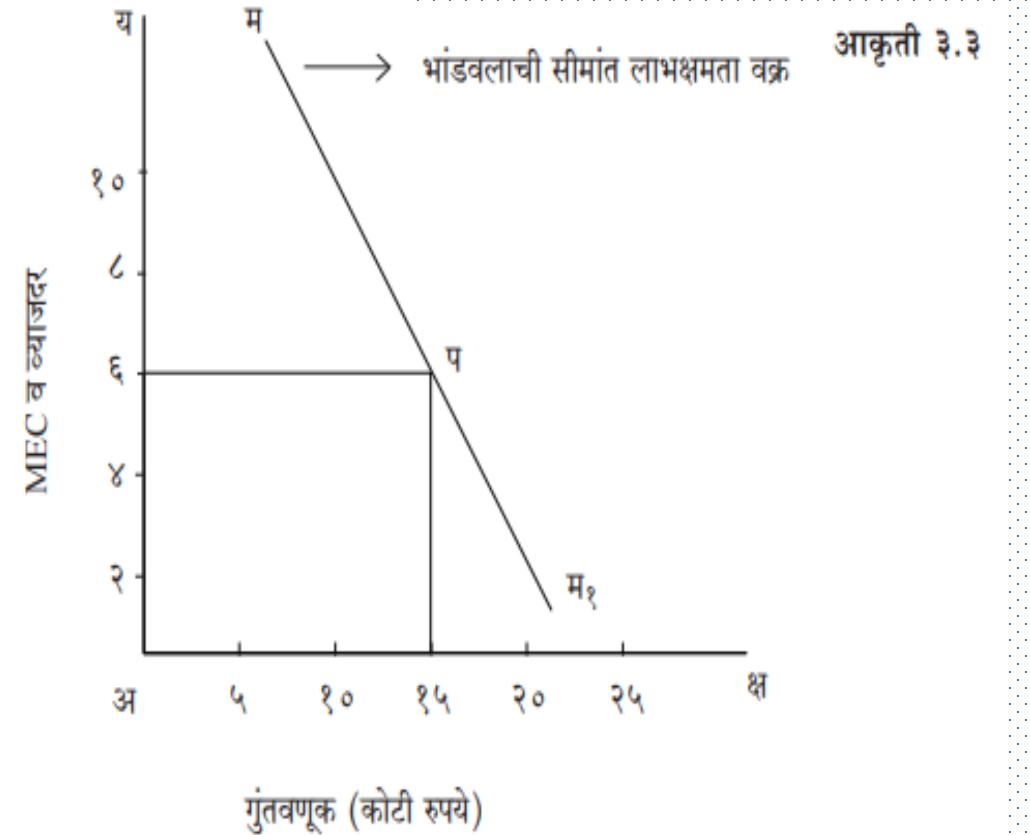
भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता ही केलेली गुंतवणूक व त्यासाठी येणारा खर्च (भांडवलाची पुरवठा किंमत) म्हणजे व्याजदर यावर अवलंबून असते. कोणताही विवेकी उत्पादक आपले गुंतवणूक विषयक धोरण ठरविताना या दोन घटकांचा प्रामुख्याने विचार करतो. उत्पादकाने एखाद्या व्यवसायात केलेली गुंतवणूक, भांडवलाची सीमांत लाभक्षमता व व्याजदर (भांडवलाची पुरवठा किंमत) यांच्यामधील आंतरसंबंध आपणास कोष्टक ३.५ वरून अधिक स्पष्ट करता येईल.

कोष्टक ३.५

भांडवलाची सीमांत लाभक्षमता, गुंतवणूक व व्याजदर संबंध

गुंतवणूक (कोटी रु.)	भांडवलाची सीमांत लाभक्षमता (शेकडा)	व्याजदर (शेकडा)
५	१०%	१०%
१०	८%	८%
१५	६%	६%
२०	४%	४%
२५	२%	२%

कोष्टक ३.५ वरून आपणास असे स्पष्ट होते की, गुंतवणूकीत जसजशी वाढ होते तसतशी भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता कमी कमी होत जाते. त्याचप्रमाणे भांडवलाची साधनांची पुरवठा किंमत (व्याजदर) कमी होत जाते. अशावेळी भांडवलाची सीमांत कार्यक्षमता व व्याजदर जेथे समान होतात ती गुंतवणूक आदर्श मानली जाते. वरील उदाहरणात १५ कोटी रुपये गुंतवणूक केली असता भांडवलाची अपेक्षित उत्पन्न पातळी व भांडवलाची पुरवठा किंमत (व्याजदर) हे ६% इतके राहतात. ही बाब आपणास पुढील आकृतीद्वारे स्पष्ट करता येईल.

भांडवलाच्या सीमान्त लाभक्षमतेवर परिणाम करणारे घटक

अल्पकालीन घटक

1. उपभोग प्रवृत्ती
2. अपेक्षित मागणी
3. करविषयक धोरण
4. वेतन दर व व्याज दर
5. उत्पन्नातील चढ उतार
6. भविष्यकालीन मागणीचा अंदाज
7. वस्तूच्या किंमती
8. उत्पादन खर्च

दीर्घकालीन घटक

1. लोकसंख्या वृद्धी
2. उत्पादन तंत्रात सुधारणा
3. देशातील वर्तमान स्थिति
4. संशोधन कार्य
5. तेजी व मंदी
6. नवीन प्रदेशाचा विकास
7. सरकारचे आर्थिक धोरण
8. व्याजदाराची स्थिति

गुंतवणूक गुणक आणि कार्य

५.६ गुणक (Multiplier)

लार्ड केन्स यांनी आपल्या रोजगार विषयक सिद्धांतात ज्या दोन साधनाचा वापर केला त्यापैकी एक साधन म्हणजे गुणक आणि दुसरे प्रवेग होय. गुंतवणूकीचा उपभोगावर कसा परिणाम होतो. हे गुणकाचा संकल्पनेतून सांगितले. गुंतवणूकीतील मुळ वाढ आणि त्यामुळे एकूण उत्पन्नात झालेली अंतिम वाढ या दोहोंतील संबंध गुणकाच्या आधारे स्पष्ट केले आहे. गुणकाची कल्पना आर. एफ. कान्ह यांनी मांडली त्यांना रोजगार गुणक म्हटले जाते. गुणवणूक व रोजगार पातळी यामधील संबंध रोजगार गुणकाच्या सहाय्याने स्पष्ट केले आहे.

गुणकाची व्याख्या गुणक म्हणजे गुंतवणूकीत होणाऱ्या बदलाचे प्राप्तीत होणाऱ्या बदलाशी गुणोत्तर होय. सुरवातीला केलेल्या गुंतवणूकीमुळे अंततः उत्पन्नामध्ये

किती पटीने वाढ होईल हे गुणक सांगतो. केन्स यांच्या मते गुंतवणूकीतील प्राथमिक वाढ उपभोगात बदल घडवून आणते व उपभोगातील वाढीमुळे प्राप्तीत वाढ घडून येते.

गुंतवणूकीतील बदल → उपभोगातील बदल → एकूण प्राप्तीत बदल

$$K = \frac{\Delta Y}{\Delta I}$$

K = गुंतवणूक गुणक

ΔY = उत्पन्नातील बदल

ΔI = गुंतवणूकीतील बदल

$$K = \frac{\Delta Y}{\Delta I}$$

$$K = \frac{25}{5}$$

$$K = 5$$

यावरून गुंतवणूकीतील वाढ व उत्पन्नातील वाढ यातील संख्यात्मक संबंध गुणकाच्या सहाय्याने स्पष्ट केला जातो. आरंभी गुंतवणूकीत काही वाढ केल्याने एकूण उत्पन्न कितीतरी अधिक पटीने वाढलेले असते. गुंतवणूक केलेल्या उद्योगातील रोजगारी वाढते. हे लोक उपयोग्य वस्तूंची निर्मिती करणाऱ्या इतर उद्योगातील वस्तूंची मागणी करतात व त्यामुळे मुळ गुंतवणूक केलेल्या उद्योगाव्यतिरिक्त इतर उद्योगातील उत्पन्न वाढते. थोडक्यात गुंतवणूकीतील बदल व उत्पन्नातील बदल यांचे परस्परांशी असलेले प्रमाण म्हणजे गुणक होय.

केन्स यांनी गुणक संकल्पना सिमांत उपभोग प्रवृत्ती (MPC) या संकल्पनेद्वारे सपष्ट केलेली आहे. त्यांच्या मते MPC जास्त असल्यास गुणक देखील जास्त असतो. उलट MPC कमी झाली तर गुणक मुल्य कमी होते. त्यासाठी पुढील सूत्र वापरले जाते.

$$\begin{aligned}
 K &= \frac{1}{1 - \frac{\Delta C}{\Delta Y}} &= \frac{\Delta C}{\Delta Y} = MPC \\
 &= \frac{1}{1 - MPC} &= 1 - MPC = MPS \\
 &= \frac{1}{MPS}
 \end{aligned}$$

उदा. समाजाची सिमांत उपभोग प्रवृत्ती ७५% आहे. गुंतवणूक १० को. रु. असल्यास गुंतवणूक मुल्य आणि उत्पन्नातील बदल किती असेल हे पुढील प्रमाणे काढता येते.

$$\begin{aligned}
 K &= \frac{1}{1 - MPC} \\
 &= \frac{1}{1 - .75} \\
 &= \frac{1}{.25} \\
 &= \frac{1}{1} \times \frac{100}{25} = 4
 \end{aligned}$$

K = 4 आणि I = १० को.रु. असल्यास

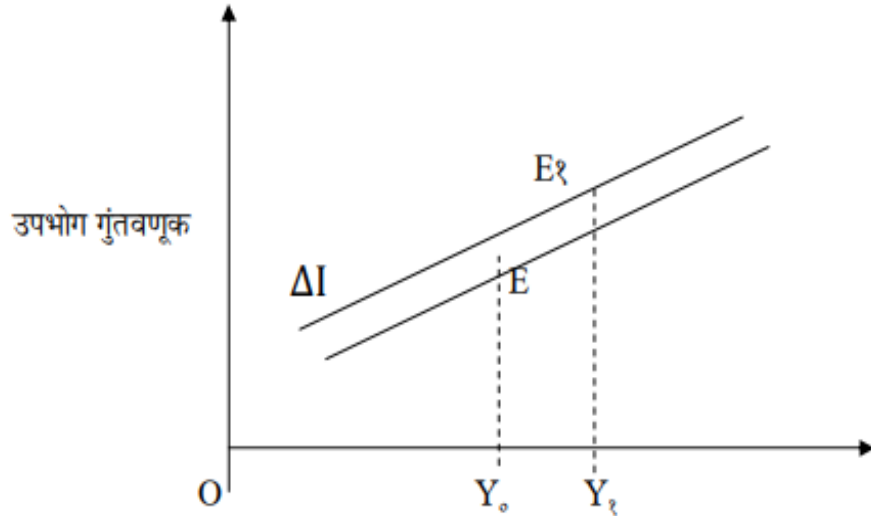
$$\Delta Y = K \cdot \Delta I \quad :: :: \quad \Delta Y = 4 \times 10 = 40 \text{ को.रु.}$$

यालाच गुणक परिणाम असे म्हणतात.

MPC चे मुल्य बदलल्यास गुणक मुल्य देखील बदलते.

गुंतवणुक	MPC	गुणक	उत्पन्नातील बदल
१०	०.२०	१.२५	१२.५
१०	०.५०	२	२०.०
१०	०.७५	४	४०.०
१०	०.८०	५	५०.०
१०	०.९९	१००	१०००.०

वरील तक्त्यात MPC चे मुल्य वाढत गेल्यास उत्पन्नात देखील वाढत गेलेले दिसून येते. यालाच गुणक परिणाम असे म्हणतात. मात्र MPC कमी होत गेल्यास उत्पन्न देखील कमी होते. म्हणजेच गुणक दोन्ही दिशेने कार्य करतो.

वरील आकृतीत गुंतवणूकीत बदल झाल्यास $C+I+I$ हा नवीन वक्र तयार होतो. म्हणून E या बिंदुत समतोल होवून उत्पन्नामध्ये Y_0 पासून Y_1 पर्यंत वाढ होते. यालाच गुणक परिणाम असे म्हटले जाते.

गुणक संकल्पनेचे स्पष्टीकरण : केन्सच्या मते, गुणकाची संकल्पना ही सीमांत उपभोग प्रवृत्तीवर आधारित आहे. व्यक्ती अगर राष्ट्राच्या उत्पन्नातील बदलांचे उपभोगातील बदलाशी असलेले प्रमाण म्हणजे सीमांत उपभोग

प्रवृत्ती होय. सर्वसाधारणपणे व्यक्ती आपल्या उत्पन्नापेक्षा उपभोगावर कमी खर्च करित असते. इतकेच नव्हे तर उत्पन्नात होणाऱ्या बदलापेक्षा उपभोगात होणारा बदल हा कमी असतो. उदा. व्यक्तीच्या उत्पन्नात जर ५०% वाढ झाली व उपभोगात ३०% वाढ होते. म्हणजेच व्यक्ती आपले सर्वच्या सर्व उत्पन्न खर्च करित नाही. त्यामुळे गुणकाची कार्यवाही सुरू होते. समजा समाजाची सीमांत उपभोग प्रवृत्ती $1/2$ आहे. अशा परिस्थितीत राष्ट्राची गुंतवणूक वाढ व उत्पन्नातील वाढीचा सहसंबंध आपणास गुणक प्रक्रियेच्या माध्यमातून पुढील कोष्टकाच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

कोष्टक ३.२

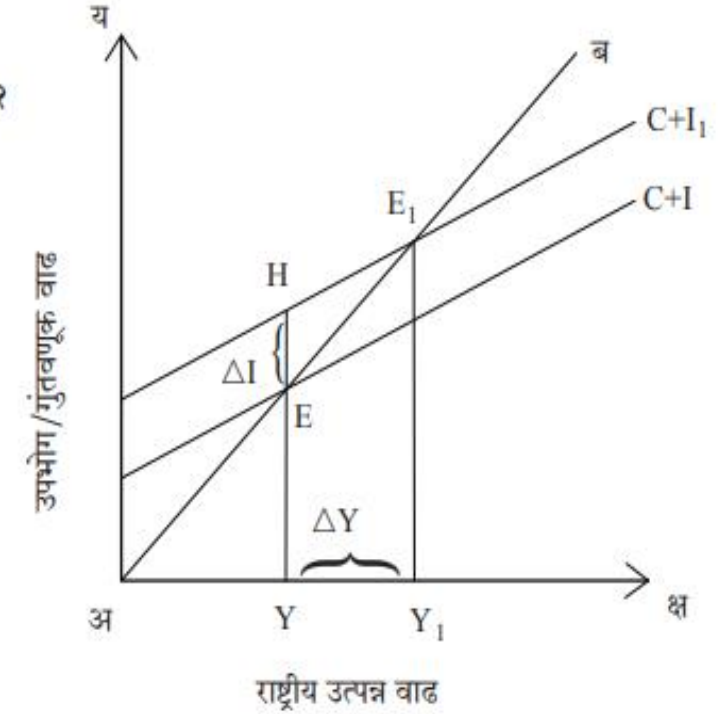
गुणक प्रक्रियेचे स्पष्टीकरण

गुणकाचा कालावधी	आरंभीची गुंतवणूक	सी.उ. प्रवृत्ती $1/2$ (०.५)	एकूण उत्पन्नातील वाढ
०	१०० कोटी रु.	-	१०० कोटी
१ ली फेरी	१०० कोटी रु.	५० कोटी रु.	५० कोटी रु.
२ री फेरी	५० कोटी रु.	२५ कोटी रु.	२५ कोटी रु.
३ री फेरी	२५ कोटी रु.	१२.५ कोटी रु.	१२.५ कोटी रु.
४ थी फेरी	१२.५ कोटी रु.	६.२५ कोटी रु.	६.२५ कोटी रु.
५ वी फेरी	६.२५ कोटी रु.	३.१२५ कोटी रु.	३.१२५ कोटी रु.
-	-	१००	२०० कोटी रु.

कोष्टक ३.२ मध्ये अर्थव्यवस्थेत गुणकाची कार्यवाही कशी होते हे स्पष्ट केले आहे. समजा, एखाद्या अर्थव्यवस्थेत प्रारंभीच्या टप्प्यात १०० कोटी रुपये इतकी गुंतवणूक केलेली असेल त्यामुळे उत्पन्न १०० कोटीने वाढेल. जर सीमांत उपभोग प्रवृत्ती (MPC) ०.५ किंवा १/२ असेल तर १ ल्या फेरीत उपभोग (MPC) ५० कोटी रुपये राहिल. उर्वरित ५० कोटी रुपयांनी उत्पन्न वाढेल. अशा पद्धतीने ५ व्या फेरीत गुंतवणूकीत ६.२५ कोटी रुपयांनी वाढ होईल. तर उपभोग रु. ३.१२५ कोटी व उत्पन्न पातळी रु. ३.१२५ कोटीने वाढेल. अशा प्रकारे गुणकाची कार्यवाही होत असताना प्रारंभी केलेल्या रुपये १०० कोटी गुंतवणूकीमुळे अंतिम फेरीत उत्पन्नात २०० कोटी वाढ होईल तर उपभोग प्रवृत्ती (MPC) रुपये १०० कोटी इतकी राहिल. म्हणजेच येथे गुणकाचे मूल्य २ असे राहिल. ही बाब आपणास पुढील पानावरील आकृतीद्वारे अधिक स्पष्ट होईल.

आकृती ३.२ मध्ये 'अक्ष' अक्षावर राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ व 'अय' अक्षावर उपभोग व गुंतवणूकीतील वाढ दर्शविली असून C+I हा एकूण उपभोगाचा वक्र असून तो E बिंदूत ४५° चा कोन करून काढलेल्या 'अब' या बचत रेषेस 'अ' या मूळ बिंदूला छेदतो. यावेळी अर्थव्यवस्थेतील एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न अ Y इतके आहे. समजा, गुंतवणूकीत

आकृती ३.२

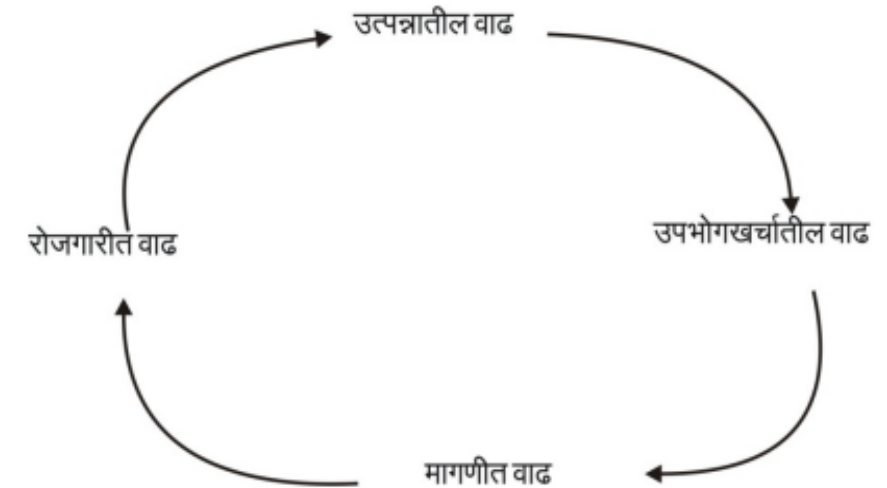
(कोष्टकात दर्शविल्याप्रमाणे) EH इतकी वाढ झाली असता उपभोग (मागणी) वक्र C+I वरून C+I₁ असा स्थलांतरित होऊन E₁ या नवीन बिंदूत 'अब' या रेषेस छेदतो. त्यावेळी राष्ट्रीय उत्पन्नात अY वरून अY₁ पर्यंत वाढ होते. तेथे आपणास एक बाब स्पष्टपणे जाणवते ती म्हणजे गुंतवणूकीत केलेल्या वाढीपेक्षा (ΔI) उत्पन्नात होणारी वाढ (ΔY) दुप्पट आहे. कारण EH पेक्षा YY₁ हे अंतर दुप्पट आहे. म्हणजे गुंतवणूकीतील वाढीमुळे उत्पन्नात २ पट वाढ झालेली दिसून येते. यावरून गुणकाचे मूल्य २ आहे असे ठरलेले आढळते.

गुणकाचे कार्य (Working of Multiplier):

उत्पन्नात वाढ झाली की उपभोक्ता आपल्या उत्पन्नाचा काही भाग उपभोगावर खर्च करतो आणि उरलेल्या भागाची बचत करतो. उपभोक्ताने उपभोगावर खर्च केलेली रक्कम वेगवेगळ्या उत्पन्नघटकांना उत्पन्नाच्या रुपाने मिळते हे उत्पादनाचे घटकआपल्या वाढलेल्या उत्पन्नाचा काही भाग उपभोगावर खर्च करतात हा खर्च परत उत्पन्नात वाढ घडवून आणतो. अर्थव्यवस्थेत अशा प्रकारे उत्पन्नातून सातत्याने उपभोग्य प्रेरित केला जातो. उपभोक्ता आपल्या वाढलेल्या उत्पन्नातून किती खर्च करेल हे सीमांत उपभोग प्रवृत्तीवर अवलंबून असते. समजा अर्थव्यवस्थेत मूळ गुंतवणूक १०० कोटी रुपयांनी केल्यास त्या उद्योगातील लोकांचे उत्पन्न १०० कोटी रुपयांनी वाढेल कारण या गुंतवणूकीमुळे कामगारांना वेतन, कच्चा मालाचा पुरवठा करणाऱ्यांना त्याची किंमत, भांडवलदाराला व्याज, जमीनीचा खंड या स्वरूपात उत्पन्न मिळेल. तात्काळ १०० कोटी रुपयाचे उत्पन्न वाढेल हे उत्पन्न ज्यांना मिळाले ते लोक आपल्या वाढलेल्या उत्पन्नाचा काही भाग उपभोगावर खर्च करतील त्यामुळे त्यांची मागणी वाढेल. त्यांचे उत्पादनवाढ आणि अन्य उद्योगातील लोकांचे उत्पन्न काही प्रमाणात वाढेल. यालाच उत्पन्नातील प्रेरितवाढ असे म्हणता येईल. उत्पन्नाशी उपभोग खर्चाचे असणारे प्रमाण हे सीमांत उपभोग प्रवृत्तीवर अवलंबून असते. जर सीमांत उपयोगप्रवृत्ती जास्त असेल तर वाढलेल्या उत्पन्नाचा जास्त भाग उपयोग वस्तूसाठी खर्च होईल त्यामुळे उपभोगातील प्रेरितवाढ जास्त राहिल. तेव्हा उत्पन्न १०० कोटीने वाढते. तेव्हा उपभोग ८० कोटीने वाढतो. तेव्हा दुसरी प्रेरित वाढ ८० कोटी रुपयाची होईल हे चक्र असेच चालू राहून एकूण उत्पन्नात ५०० कोटी रुपयाची वाढ होईल. तर उपभोग ४०० कोटी रुपयाने वाढेल हे खालील कोष्टकात दाखवले आहे.

उत्पन्नातील वाढ	उत्पन्न कोटी रु.	उपभोगखर्च कोटी रु.
मूळ गुंतवणूकीतील वाढ	१००	८०
पहिली अवस्था	८०	६४
दुसरी अवस्था	६४	५१.२
तिसरी अवस्था	५१.२	४१
चौथी अवस्था	४१	३२.८
पाचवी अवस्था	३२.८	२६
सहावी अवस्था	२६	२०.८
एकूण	५००	४००

अशा प्रकारे उत्पन्नातील वाढ → उपयोग खर्चातील वाढ → मागणीत वाढ
→ रोजगारीत वाढ → उत्पन्नात वाढ असा चक्रीय परिणाम सुरू होतो.

५.६.२ गुणकाची गृहीततत्त्वे:

१. सीमांत प्रवृत्ती कायम राहते.
२. प्रेरित गुंतवणूक होत नाही.
३. बंदिस्त अर्थव्यवस्था
४. अर्थव्यवस्थेत स्वायत्त गुंतवणूक केली जाते.
५. अर्थव्यवस्थेत अपूर्ण रोजगाराची परिस्थिती आहे.
६. किंमती स्थिर असतात.
७. अर्थव्यवस्थेत बेकारी असते
८. गुंतवणूकीवरील उपभोग प्रवेगाच्या परिणाम विचारात घेतला जात नाही.
९. गुणकाच्या प्रक्रियेमध्ये गळती
१०. उपभोग हे चालू उत्पन्नाचे फल आहे.

■ गुणकाच्या गळती (Leakages in Multiplier)

- बचत
- सरकारची कर वसुली
- रोख शिल्लकेचा साठा
- आयातीचे आधिक्य
- कर्ज फेड
- चलनवाढ
- कर्जरोख्यांची खरेदी

प्रवेग तत्व – The Principle of Acceleration

१. प्रवेग तत्वाला त्वरक तत्व असे म्हणतात.
२. फ्रेंच अर्थतज्ञ अफतेलिओण यांनी ही संकल्पना सर्वप्रथम मांडली
३. १९०३ मध्ये टी. एन. करव्हर यांनी विकसित केली.
४. जे. एम. क्लार्क यांनी ही संकल्पना अधिक विस्ताराने मांडली
५. प्रवेगामध्ये उपभोगतील बदलाचा गुंतवणुकीवर होणारा परिणाम विचारात घेतला जातो.
६. प्रवेगच्या बाबतीत गुंतवणूक ही उपभोगवर अवलंबून असते. गुंतवणूक ही यंत्राच्या स्वरूपात असते.
७. उपभोग वाढल्यास वाढलेली मागणी पूर्ण करण्यासाठी नवीन गुंतवणूक केली जाते तिला प्रेरित गुंतवणूक म्हणतात.
८. उपभोग खर्चात बदल (वाढ) झाल्यास अंतिम गुंतवणुकीत किती बदल (वाढ) होतो त्या बदलास प्रवेग असे म्हणतात.
९. उपभोग खर्चातिल वाढ व प्रेरित गुंतवणुकीतील वाढ यांच्या गुणोत्तर प्रमानस प्रवेग म्हणतात.

उपभोगाचा गुंतवणूकीवर होणारा परिणाम म्हणजे प्रवेग तत्त्व होय. थोडक्यात, प्रवेग म्हणजे उपभोग व गुंतवणूकीतील बदलांचा अनुपात दर्शक अंक असतो, ही बाब सूत्ररूपाने आपणास पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

$$\text{प्रवेग} = \frac{\text{गुंतवणूक खर्चातील बदल}}{\text{उपभोग खर्चातील बदल}} \quad a = \frac{\Delta I}{\Delta C}$$

समजा, उपभोग खर्चातील बदल ५ असेल व त्यायोगे गुंतवणूक खर्चातील बदल २० असेल तर प्रवेग हा -

$$\frac{२०}{५} = ४ \text{ असेल.}$$

उपभोग खर्चात ५ कोटी रूपयांनी वाढ झाल्यामुळे गुंतवणूका १५ कोटी रूपयांनी वाढल्या तर प्रवेग ३ असेल.

$$\text{प्रवेग} = \frac{\text{प्रेरित गुंतवणूकीतील बदल}}{\text{उपभोग खर्चातील बदल}} = \frac{१५}{३} = ५$$

प्रवेग उपभोग वस्तूच्या मागणीतील वाढीमुळे भांडवली वस्तूच्या मागणीत होणाऱ्या वाढीचे मापन करतो व त्या दोहोतील कार्यात्मक संबंध प्रस्थापित करतो.

प्रवेग म्हणजे प्रेरित गुंतवणूकीतील बदल व उपभोग खर्चातील बदल यांचे गुणोत्तर होय.

समजा १,००,००० उपभोग वस्तूचे उत्पादन करण्यासाठी १०० यंत्रांची आवश्यकता आहे समजा या यंत्राचे आयुष्य १० वर्षांचे आहे. म्हणजेच ही यंत्रे सुस्थितीत १० वर्ष चालू शकतात. याचाच अर्थ १,००,००० उपभोग वस्तूचे उत्पादन सातत्याने चालू राहण्यासाठी प्रत्येक वर्षी १० यंत्रांची पुनःस्थापना करणे गरजेचे आहे. उपभोग वस्तूची मागणी स्थीर आहे असे गृहीत धरल्यास यंत्रांची वार्षिक मागणी १० असेल जो पर्यंत उपभोग वस्तूची मागणीत बदल होत नाही तोपर्यंत यंत्रांची मागणी प्रतिवर्षी १० एवढीच राहिल उत्पादनात वाढ करण्याकरिता १० टक्के किंवा १० यंत्रांची गरज असेल यंत्राची वार्षिक मागणी पूर्वीसारखी १० नसेल तर ती २० (१० पुनःस्थापनासाठी आणि १० वाढलेली उपभोग वस्तूची मागणी पूर्ण करण्यासाठी) एवढी असेल यंत्राची मागणी १० वरून २० होईल. म्हणजेच मागणीत १०० टक्के वाढ होईल. येथे हे लक्षात घ्यावे लागेल व ते म्हणजे उपभोग वस्तूच्या मागणीत १० टक्के म्हणजेच तुलनेने अल्प वाढ झाली असता यंत्राच्या मागणीत १०० टक्के वाढ होते. यंत्राचे उत्पादन करणाऱ्या उद्योगातील रोजगारात अधिक चढउतार अनुभवास येतात. प्रवेग तत्त्व असे स्पष्ट करतो की भांडवली वस्तू उद्योगातील बदलाच्या तुलनेत उपभोग वस्तू उद्योगातील बदल अधिक प्रमाणात असतात.

गुणक व त्वरक अंतरसंबंध

(ड) महागुणक (Super Multiplier) :

गुणक व प्रवेग या दोन्ही संकल्पनांचा स्वतंत्रपणे अभ्यास केल्यानंतर एक बाब प्रकर्षाने जाणवते, ती म्हणजे गुणकाच्या संकल्पनेतून गुंतवणूकीचा उत्पन्नावर होणारा परिणाम स्पष्ट होतो. तर प्रवेगाद्वारे उपभोगात होणाऱ्या बदलांमुळे एकूण भांडवल गुंतवणूकीत होणारा बदल स्पष्ट होतो. आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, अर्थव्यवस्थेत एकाच वेळी या दोन्ही संकल्पना जेव्हा कार्यरत असतात तेव्हा अर्थव्यवस्थेत होणारे बदल विचारात घेणे अधिक उचित ठरते. कारण कोणत्याही देशाच्या आर्थिक वृद्धीचा व समतोल स्थितीचा विचार करताना गुंतवणूकीत होणाऱ्या वाढीचा एकूण अर्थव्यवस्थेच्या उत्पन्न पातळीवर होणारा परिणाम अभ्यासणे अधिक उचित ठरते. त्यातूनच पुढे अलिकडच्या काळात गुणक व प्रवेग या दोहोंचा एकमेकांवर होणारा परिणाम विचारात घेऊन अधिगुणक किंवा महागुणकाची (Super Multiplier) संकल्पना विकसित करण्यात आली आहे.

महागुणकाची संकल्पना : अधिगुणकाची संकल्पना सर्वप्रथम रशियन अर्थशास्त्रज्ञ आर. खफिझोव्ह यांनी मांडली आहे. पुढे हॅन्सेन, हॅरॉड, सॅम्युलसन, हिक्स व कुरिहारा या अर्थशास्त्रज्ञांनी गुणक व प्रवेग तत्त्वाच्या कार्यवाहीचे एकत्रीकरण करून उत्पन्न व गुंतवणूकीतील एकूण बदलांबाबतचे विश्लेषण केले आहे.

अधिगुणक हा प्रेरित उपभोग व प्रेरित गुंतवणूक यांच्या समन्वयातून कार्यान्वित होतो. प्रा. हिक्स यांच्या मते, गुंतवणूकीचे प्रेरित गुंतवणूक व स्वायत्त गुंतवणूक असे दोन भाग पडतात. अधिगुणकाची संकल्पना आपणास पुढील सूत्राच्या साहाय्याने अधिक स्पष्ट करता येईल.

$$KS = \frac{1}{1 - C - V} \quad \text{or} \quad KS = \frac{1}{S - V} \quad (\text{कारण } 1 - C = S \text{ असते.})$$

येथे,

$$\begin{aligned} KS &= \text{महागुणक} & C &= \text{सीमांत उपभोग प्रवृत्ती} \\ V &= \text{सीमांत गुंतवणूक प्रवृत्ती} & S &= \text{सीमांत बचत प्रवृत्ती} \end{aligned}$$

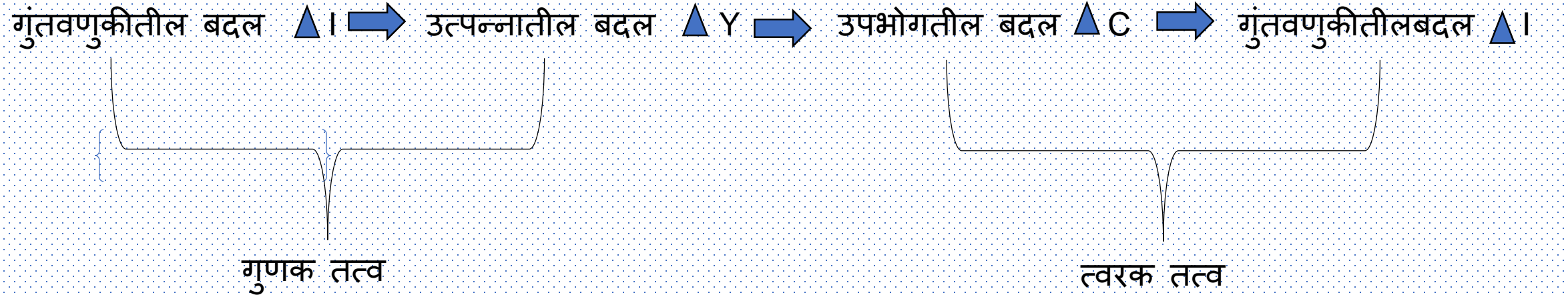
येथे हॅन्सेनने असे म्हटले आहे की, आरंभी केलेल्या स्वायत्त गुंतवणूकीमुळे (Autonomous Investment) उत्पन्नात होणारी वाढ ही स्वायत्त गुंतवणूकीपेक्षा KS पटीने अधिक असते. समजा, अर्थव्यवस्थेत एखाद्या वर्षी जर १०० कोटी रु. स्वायत्त गुंतवणूक केली तर एकूण उत्पन्नात १००० कोटी रुपयांनी वाढ होते. गुणक प्रक्रियेत ती २०० कोटी रुपयांपर्यंत वाढते. (जर MPC = ०.५ असेल तर) म्हणजे गुणक २ राहतो. मात्र त्याचवेळी अर्थव्यवस्थेत प्रवेग तत्त्वाची कार्यवाही विचारात घेतल्यास अधिगुणक १० राहतो. गुणक व प्रवेग तत्त्वाच्या एकत्रित कार्यवाहीचा हा संयुक्त परिणाम असतो. म्हणूनच त्यास अधिगुणक किंवा गुणक व प्रवेगाचा एकत्रित परिणाम (Leverage Effect) असे म्हणतात. अलिकडे महागुणकाच्या या संकल्पनेचा अभ्यास करणे अत्यंत उचित ठरू लागले आहे. अधिगुणक अथवा महागुणकाची अर्थव्यवस्थेतील कार्यवाही विचारात घेतल्यास आपणास ही संकल्पना अधिक सुस्पष्ट होते. त्यासाठी कोष्टक ३.४ मध्ये दर्शविलेले विवेचन अधिक उपयुक्त ठरते. येथे सीमांत उपभोग प्रवृत्ती (MPC) ०.५ व प्रेरित गुंतवणूक (V) ०.४ गृहीत धरून पुढील कोष्टकाची मांडणी केली आहे.

अधिगुणकाची कार्यवाही (गुणक व प्रवेगाचा संयुक्त परिणाम)

कालावधी	आरंभीची गुंतवणूक	प्रेरित उपभोग (०.५)	प्रेरित गुंतवणूक (०.४)	उत्पन्नातील निव्वळ वाढ	उत्पन्नातील एकूण वाढ
t+१	१०० कोटी रु.	-	-	१०० कोटी रु.	१०० कोटी रु.
t+२	१०० कोटी रु.	५० कोटी रु.	४० कोटी रु.	९० कोटी रु.	१९० कोटी रु.
t+३	१०० कोटी रु.	४५ कोटी रु.	३६ कोटी रु.	८१ कोटी रु.	२७१ कोटी रु.
t+४	१०० कोटी रु.	४०.५ कोटी रु.	३२.४ कोटी रु.	७२.९ कोटी रु.	३४३.९ कोटी रु.
t+५	१०० कोटी रु.	३६.४५ कोटी रु.	२९.१६ कोटी रु.	६५.६१ कोटी रु.	४०९.५१ कोटी रु.
t+६	१०० कोटी रु.	३२.८० कोटी रु.	२६.२४ कोटी रु.	५९.०४ कोटी रु.	४६८.५५ कोटी रु.
-	-	-	-	-	-
t+n	१०० कोटी रु.	५००	४००	९००	१००० कोटी रु.

कोष्टक ३.४ मध्ये महागुणकाची कार्यवाही स्पष्ट केली आहे. t+१ कालावधीच्या वेळी (१ ला टप्पा) प्रारंभी केलेल्या गुंतवणूकीमुळे प्रत्यक्षात प्रेरित उपभोग व प्रेरित गुंतवणूकीत वाढ न होता फक्त निव्वळ व एकूण उत्पन्नातील १०० कोटी रु. वाढ होते. मात्र दुसऱ्या टप्प्याच्या वेळी (t + २) १०० कोटी रुपयांच्या गुंतवणूकीमुळे प्रेरित उपभोग ५० कोटी रुपयांनी (MPC = ०.५ असल्याने) व प्रेरित गुंतवणूकीत ४० कोटी रुपयांनी (प्रेरित गुंतवणूक ०.४ गृहीत धरल्याने) वाढ होते. अशा प्रकारे प्रेरित उपभोग व प्रेरित गुंतवणूक t+६ कालावधीच्या वेळी अनुक्रमे ३२.८० कोटी रुपये व २६.२४ कोटी रुपये इतकी होते. अर्थव्यवस्थेत जोपर्यंत महागुणकाची कार्यवाही सुरू राहते तोपर्यंत गुणक व प्रवेग तत्त्वाचा संयुक्त परिणाम आपणास अनुभवास येतो. मात्र ही प्रक्रिया जेव्हा प्रेरित उपभोग व प्रेरित गुंतवणूक ० (शून्य) होते तेव्हा स्थिरावते. अशा प्रकारे शेवटच्या t+n टप्प्यात उत्पन्नातील एकूण वाढ १००० कोटी रुपये होते. म्हणजेच महागुणकाचे मूल्य १० (१००० ÷ १००) होते.

गुणक व त्वरक आंतरसंबंध

व्यापारी बँक – अर्थ आणि कार्ये

१.१ प्रस्तावना

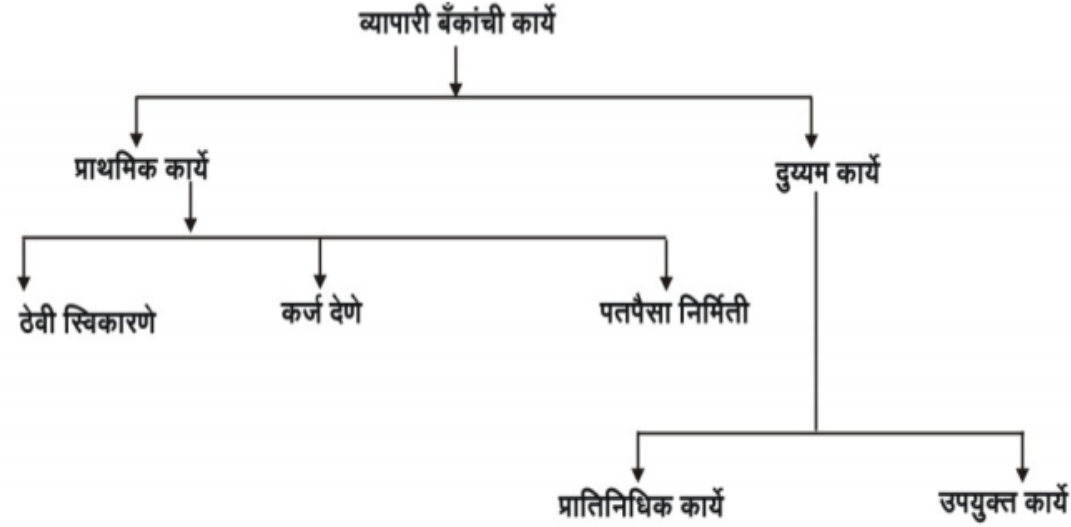
बँक म्हणजे पैशाच्या व्यवहारांशी निगडित असलेली संस्था. बँका लोकांजवळ पडून असलेला किंवा उपयोगात नसलेला पैसा गोळा करून जे लोक हा पैसा वापरू शकतात अशा लोकांना देऊन तो उत्पादक कारणासाठी वापरायला लावतात. भारतात आधुनिक बँकांची सुरुवात १८व्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाली. सुरवातीला या बँका बँकांच्या कार्याबरोबरच व्यापार पण करत असत. भारतातली पहिली बँक 'बँक ऑफ हिंदूस्तान' कलकत्यात १७७० मध्ये स्थापन झाली ही बँक मेसर्स अॅलेक्झांडर आणि कंपनीने स्थापन केली होती. खऱ्या अर्थाने भारतीयांच्या मालकीची आधुनिक बँक १८८१ मध्ये 'द आँध कमर्शियल बँक' स्थापन झाली. आणि त्या नंतर १८९४ मध्ये पंजाब नॅशनल बँकेची स्थापना झाली.

विसाव्या शतकाच्या अखेरीस बँकाचे विशेषीकरण झालेले दिसू येते. बँका एखाद्या विशिष्ट अर्थिक क्षेत्रात कार्यरत झालेल्या दिसून येतात.

डॉ. एच.एल. हार्ट यांची व्याख्या : "बँक म्हणजे अशी व्यक्ती की जी आजच्या दैनंदिन व्यवहारात लोकांकडून चालू खात्यावर पैसे स्वीकारते व ज्या व्यक्तींनी असा पैसा ठेवलेला आहे त्यांचे चेक्स स्वीकारते."

वॉल्टर लिफ यांची व्याख्या : "बँक म्हणजे अशी व्यक्ती किंवा संस्था की लोकांच्या ठेवी स्वीकारते व त्या त्यांनी चेकद्वारे मागितल्या असता त्यांना परत देते."

१. पैशाचे विविध प्रकारचे व्यवहार करणारी संस्था म्हणजे बँक होय.
२. बँको या इटालईन शब्दापासून बँक हा शब्द तयार झाला आहे.
३. १४ व्या शतकाच्या सुरवातीला इंग्लंड मध्ये पहिली बँक संस्था स्थापन झाली.
४. भारतीय बँकिंग कंपनी कायदा १९४९ नुसार – बँक ही एक संस्था आहे, ही संस्था पैसा व प्रत्ययाचा व्यवसाय करते, नफा प्राप्ती हा व्यवसायाचा मुख्य उद्देश असतो.
५. नफा प्राप्तीसाठी स्थापन झालेल्या बँकांना व्यापारी बँक असे म्हणतात.
६. व्यापारी बँकांचे कार्ये
 - अ) प्राथमिक कार्ये – १. ठेवी स्वीकारणे २. कर्ज व अग्रिम देणे.
 - ब) दुय्यम / सहाय्यक कार्ये – १. एजन्सी ची कार्ये २. सर्वसाधारण उपयोगाच्या सेवा ३. विदेशी विनिमयासंबंधी कार्ये

व्यापारी बँकांची कार्ये :

(अ) प्राथमिक स्वरूपाची कार्ये (Primary Functions)

- (१) ठेवी स्विकारणे- (i) मुदती ठेवी, (ii) बचत ठेवी, (iii) चालू ठेवी, (iv) आवर्ती ठेवी, (v) संकीर्ण ठेवी.
- (२) कर्ज व अग्रिम देणे- (i) कर्ज, (ii) रोख कर्ज, (iii) अधिकोष अधिविकर्ष किंवा ओव्हरड्राफ्ट, (iv) हुंड्या वटविणे, (v) पत पत्र. (३) गुंतवणूक.

(ब) दुय्यम स्वरूपाची कार्ये/सहाय्यक कार्ये (Secondary Functions)

- (१) एजन्सीची कार्ये करणे- (i) रकमांचे स्थानांतरण, (ii) प्रवासी धनादेश, (iii) आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सुविधा, (iv) विश्वस्त म्हणून कार्य करणे, (v) अभिकर्ता म्हणून कार्य करणे, (vi) भाग आणि कर्ज रोख्यांच्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार करणे.
- (२) सर्वसाधारण उपयोगाच्या सेवा- (i) ग्राहकांच्या मौल्यवान वस्तूंचा सांभाळ करणे, (ii) तांत्रिक सल्ला देणे, (iii) प्रत्यय पत्रे निर्गमित करणे, (iv) पतमुद्रा निर्माण करणे, (v) ग्राहकांची माहिती देणे, (vi) माहितीचे प्रसारण करणे.
- (३) विदेशी विनिमया संबंधीचे कार्य करणे.

व्यापारी बँकांची पतनिर्मिती- Credit Creation of commercial bank

१. व्यापारी बँकांचे प्रमुख कार्ये ठेवी स्वीकारणे आणि कर्जे देणे हे आहे
२. कर्जाच्या व्यवहारातून पतनिर्मिती होत असते
३. कर्जपुरवठा जास्त तर पतनिर्मिती जास्त होते
४. RBI द्वारे निर्मित पैशाला विधिग्राह्य पैसा म्हणजे कायदेशीर पैसा होय
५. व्यापारी बँक निर्मित पैशाला पत पैसा किंवा बँक निर्मित पैसा म्हणतात
६. अर्थव्यवस्थेत कायदेशीर पैशापेक्षा पत पैशाचा पुरवठा जास्त असतो
७. पत निर्मितीवर व्यापारी बँकांचा नफा अवलंबून असतो
८. पत निर्मिती जास्त तर नफा जास्त मिळतो

१. पत निर्मिती ठेवीवर अवलंबून असते. ठेवी जास्त तर पत निर्मिती जास्त करता येतो
२. एकूण ठेवीच्या किती प्रमाणात पत निर्मिती करता येईल हे ठेव गुणकावर अवलंबून असते
३. ठेव गुणक जास्त तर पत निर्मिती जास्त होते
४. ठेव गुणक रोख राखीव निधी प्रमाणावर अवलंबून असतो
५. रोख राखीव निधीचे प्रमाण (CRR) RBI ठरवीत असतो
६. समजा CRR दर २०% आहे तर बँकांना एकूण ठेवीच्या २०% रक्कम स्वतःकडे ठेवावी लागेल आणि उरलेली ८०% रक्कम कर्ज पुरवठा किंवा पत निर्मितीसाठी वापरता येईल
७. वरील उदा. ठेव गुणक १/२०% आहे म्हणजे ठेव गुणक ५ आहे
८. ठेव गुणक ५ असल्याने एकूण ठेवीच्या ५ पट पत निर्मिती होते

पतचलन निर्मितीची प्रक्रिया

प्रत्येक ठेव कर्ज निर्माण करते आणि प्रत्येक कर्ज ठेवी निर्माण करतात. अर्थव्यवस्थेतील अनेक बँकांनी मिळून केलेल्या पतचलनाच्या निर्मितीला बहुगुणित पतनिर्मिती असे संबोधले जाते. व्यापारी बँक निर्मित पतनिर्मितीची प्रक्रिया स्पष्ट करण्यासाठी आपण पुढील एक काल्पनिक उदाहरण घेवू.

समजा शिवाजी विद्यापीठ कार्यक्षेत्रातील 'क्ष' या शहरात 'अ' या व्यक्तीने आपल्याजवळील रोख रुपये १०,०००/- (विधिग्राह्य पैसा) बँक ऑफ इंडिया मध्ये बचत खात्यामध्ये ठेव म्हणून ठेवले आहे. समजा रिझर्व्ह बँकेने रोख राखीव निधी १०% आहे. बँक ऑफ इंडिया या ठेवीमधील १०% म्हणजेच रुपये १०००/- इतकी रक्कम स्वतःजवळ रोख स्वरूपात ठेवून शिल्लक ९००० रुपये रक्कम 'ब' या व्यक्तीला कर्जाऊ देईल. 'ब' व्यक्ती तो पैसा (रु. ९०००) आपल्या सेंट्रल बँक ऑफ इंडियाच्या बचत खात्यामध्ये जमा करेल. CBI त्यामधील ९०० रुपये रोख स्वरूपात आपल्याजवळ ठेवून ८१०० रुपये कर्ज 'क' व्यक्तीला देईल. 'क' व्यक्ती ती रक्कम आपल्या बँक ऑफ बरोडा च्या बँकेच्या बचत खात्यात जमा करेल. बँक ऑफ बरोडा ही बँक १०% रक्कम म्हणजे ८१०/- रोख स्वरूपात स्वतः जवळ ठेवून बाकी रुपये ७२९० 'ड' व्यक्तीला कर्ज देईल. 'ड' व्यक्ती हे पैसे आपल्या 'देना बँकेत' बचत खात्यात जमा करेल. देना बँक ७२९ रुपये रोख स्वरूपात स्वतःजवळ ठेवून उर्वरित रक्कम ६५६१ 'ई' व्यक्तीला कर्जाऊ देईल. अशा तऱ्हेनेही प्रक्रिया निरंतर चालू राहिल व सर्व बँका मिळून रु. १०००० ठेवीच्या आधारे नऊ पट म्हणजेच ९०,०००/- (नव्वद हजार रुपये) इतकी पतनिर्मिती करतील तेव्हा ही प्रक्रिया पूर्ण होईल. पुढील कोष्टक व सूत्राच्या साहाय्याने पतनिर्मितीची ही प्रक्रिया अधिक चांगल्या प्रकारे स्पष्ट करता येईल.

अ.नं.	बँकेचे नाव	ठेव (रुपये)	रोख शिल्लक	नवीन कर्ज व गुंतवणूक
१.	बँक ऑफ इंडिया (BOI)	१०,०००	१,०००	९,०००
२.	सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया (CBI)	९,०००	९००	८,१००
३.	बँक ऑफ बरोडा (BOB)	८,१००	८१०	७२९०
४.	देना बँक (Dena Bank)	७,२९०	७२९	६,५६१
५.				
६.				
७.				
८.				
९.	सर्व बँका मिळून एकूण	१,००,०००	१०,०००	९०,०००

वरील काल्पनिक उदाहरणातून हे स्पष्ट होते की, आरंभीच्या १०,००० रुपये रोख ठेवी पासून सर्व बँकांनी मिळून ९ पट म्हणजेच ९०,००० (नव्वद हजार रुपये) इतकी पतपैशाची निर्मिती केली आहे. राखीव निधीचे प्रमाण जास्त असल्यास (२०%) पतनिर्मिती कमी होईल व राखीव निधीचे प्रमाण कमी (५%) असल्यास बँक निर्मित पतनिर्मिती जास्त होईल.

रिजर्व बँक ऑफ इंडिया - कार्ये व पत नियंत्रांची साधने (Reserve bank of India – RBI)

१. जगात सर्वप्रथम १६५६ मध्ये स्वीडन या देशात Risk bank of Sweeden या नावाने पहिली मध्यवर्ती बँक सुरु झाली
२. १६९४ मध्ये इंग्लंड या देशात बँक ऑफ इंग्लंड या नावाने जगातील पहिली आधुनिक मध्यवर्ती बँक सुरु झाली
३. भारतात १९२६ मध्ये हिल्टन यंग समितीने मध्यवर्ती बँक स्थापन करण्याची शिफारस केली
४. भारतीय संसदेत ६ मार्च १९३४ ला आर बी आय कायदा १९३४ संमत करण्यात आला आणि १ एप्रिल १९३५ ला रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया ची स्थापना करण्यात आली
५. भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे मुख्य कार्यालय मुंबई येथे आहे.
६. रिझर्व्ह बँकेचे १ जानेवारी १९४९ मध्ये भारत सरकार द्वारे राष्ट्रीयीकरण केले आहे.

रिझर्व बँकेचे कार्ये

रिझर्व बँकेचे पत नियंत्रणाची साधने

१. चलन निर्मिती
२. सरकारची बँक
३. बँकांची बँक
४. पत नियंत्रणाचे कार्ये
५. विदेशी चलन रक्षक
६. निरसनगृहाचे कार्ये
७. विकासात्मक कार्ये

अ) संख्यात्मक / मात्रात्मक साधने

- १) बँक रेट
- २) खुल्या बाजारात रोख्यांची खरेदी – विक्री
- ३) रोख निधीच्या प्रमाणात बदल
- ४) रेपो रेट व रिव्हर्स रपो रेट

ब) गुणात्मक / निवडक साधने

- १) कर्जाचे नियंत्रित वाटप
- २) कर्ज व तारण मर्यादा ठरविणे
- ३) उपभोग कर्जाचे नियंत्रण
- ४) नैतिक समजावणी
- ५) प्रत्यक्ष कार्यवाही

व्यापार चक्र (Trade / Business Cycle)

व्यापार चक्र हा अर्थव्यवस्थेतील चढउतारीचा एक परिणाम आहे. काही वेळा किमतीत वाढ होत असताना उत्पादनातही वाढ होत असते. कामगारांची मागणी वाढत असते, आर्थिक उत्पादन वाढत असते व सर्वत्र उत्साहाचे वातावरण निर्माण होत असते. यालाच तेजीची अवस्था असे म्हणतात.

याउलट वस्तुच्या किमती कमी होतात, उत्पादन घटते, नफा घटतो व उत्पादन घटल्यामुळे कामगारांची बेकारी निर्माण होते या परिस्थितीला मंदी असे म्हणतात, अर्थव्यवस्थेत तेजी नंतर मंदी आणि मंदीनंतर तेजी असा क्रम चालू राहतो. यालाच तेजी मंदी चक्र किंवा व्यापार चक्र असे म्हणतात.

व्यापार चक्रांची वैशिष्ट्ये :

- i) व्यापार चक्रांमुळे अर्थव्यवस्थेत आर्थिक उलाढालीत अल्पकाळात लाटेसारखे चढ उतार होतात.
- ii) तेजी-मंदीच्या अवस्थांचे चक्रीय बदल सातत्याने होत असतात.
- iii) तेजी मंदीमुळे आर्थिक व्यवहारांचा विस्तार व संकोच हे बदल संचीत दलांचे परिणाम म्हणून होत असतात.
- iv) व्यापार चक्रांचे अर्थव्यवस्थेवर दिर्घकाळ परिणाम होतात व हे परिणाम अर्थव्यवस्थेच्या सर्व क्षेत्रात दिसतात.
- v) व्यापार चक्रांमुळे किंमत व उत्पादन पातळीवर परिणाम होतो त्यामुळे दोघांमध्ये निकटचा संबंध असतो.
- vi) व्यापार चक्रातील विविध अवस्थांचा क्रम सारखा असला तरी त्यांचा कालावधी भिन्न असतो.
- vii) तेजी कडून मंदीकडे अर्थव्यवस्थेचे होणारे बदल जलद होतात परंतु मंदीकडून तेजीत होणारे अर्थव्यवस्थेतील बदल अत्यंत धिम्बा गतीने होतात.
- viii) चक्रीय चढ उतारात किंमत व उत्पादन पातळी यांचा निकटचा संबंध असतो.
- ix) व्यापार चक्रांमध्ये अल्प परिणाम करणारे व दिर्घकाळ म्हणजे अनुक्रमे 3 ते 4 वर्षे व 4 ते 8 वर्षे अशा प्रकारचे अल्प व दिर्घकालीन बदल संभवतात.

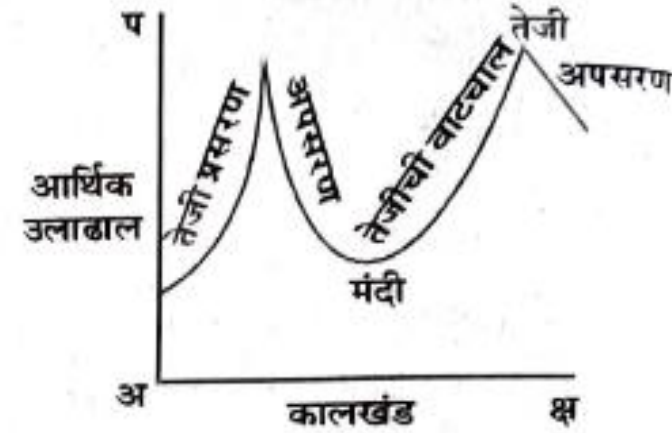
4.4 व्यापार चक्रांच्या विविध अवस्था/टप्पे :

व्यापार चक्रांमुळे अर्थव्यवस्थेत प्रामुख्याने तेजी व मंदी या दोन अवस्था निर्माण होत असल्या तरी या दोन अवस्था व्यापार चक्रांच्या विविध टप्प्यांमधून जातात व्यापार चक्रातील विविध टप्पे पुढील चार गटात / अवस्थांमध्ये विभागले जातात.

- 1) तेजीची/विस्ताराची/प्रसारणाची अवस्था यात आर्थिक व्यवहारांची कमान चढती असते.
- 2) अपसरण/मंदीकडे जाणारी अवस्था
- 3) मंदी/संकोच/उतरती कमान अवस्था
- 4) मंदीकडून तेजीकडे वाटचालीची अवस्था

व्यापार चक्रांच्या विविध अवस्थांचे स्पष्टीकरण आपणास पुढील आकृती क्रमांक 4.2 च्या सहाय्याने स्पष्ट करता येईल.

सोबतच्या आकृती क्रमांक 4.2 मध्ये अक्ष अक्षावर कालखंड व अय अक्षावर आर्थिक उलाढाल दर्शवलेली आहे. आकृतीत लाटेसारखी वाढणारी व घटणारी रेषा व्यापार चक्रांच्या विविध अवस्था दर्शवते. या अवस्था टप्प्यांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे

केन्सच्या व्यापार चक्र सिद्धांत

'भांडवलाची सीमान्त लाभक्षमत' या घटकाच्या आधारे केन्स यांनी आपला व्यापार चक्राचा सिद्धांत मांडला आहे. अर्थव्यवस्थेत व्यापार चक्र निर्माण होण्यास 'भांडवलाची सीमान्त लाभक्षमत' जबाबदार आहे असे त्यांचे मत आहे. केन्सच्या मते, गुंतवणुकीच्या दरातील तफावतींमुळे भांडवलाच्या किरकोळ कार्यक्षमतेतील चढउतारांमुळे व्यापार चक्र निर्माण होतात. 'भांडवलाची सीमान्त लाभक्षमत' या शब्दाचा अर्थ नवीन गुंतवणुकपासून मिळणारा अपेक्षित लाभचा दर होय. उद्योजकीय क्रियाकलाप नफ्याच्या अपेक्षेवर अवलंबून असतात. आपल्या व्यापार चक्र सिद्धांतामध्ये केन्सने अपेक्षांना महत्त्वाची स्थान दिली आहे.

लॉर्ड केन्स यांनी व्यापार चक्राचा वेगळा असा सिद्धांत कोठेही मांडलेला नाही. केन्स यांनी रोजगारीच्या अनुषंगाने जे विचार मांडले आहेत, त्यावरून त्यांचे व्यापार चक्राविषयीचा दृष्टिकोन कळून येतो. काहीजण यालाच केन्सचा 'बचत गुंतवणुक सिद्धांत' असेही म्हणतात. त्यांच्यामते, "व्यापार चक्र म्हणजे वाढत्या किंमती व अल्प बेकारीचे प्रमाण वैशिष्ट्ये असलेली उत्तम व्यापाराच्या स्थितीचे स्थित्यंतर घटत्या किंमती व उच्च बेकारीचे प्रमाण वैशिष्ट्य असलेल्या वाईट व्यापार स्थितीत होणे होय.